

Kūnas, mitas ir ritualas

Татьяна Валодзіна. Цела чалавека: слова, міф, рытуал. Мінск: Тэхналогія, 2009. 424 p.

Žmogaus kūno suvokimas – tai erdvės ir laiko lemiama kultūrinė prizmė. Kūniškumo, sveikatos ir ligos interpretacijos sąlygoja kultūriniai modeliai, lemiantys mūsų mąstymo turinį apskritai – atsivėlę į kolektyvinius įsitikinimus traktuojamos kūno dalys, kuriamos ligų tipologijos (ligas suvokiant kaip mitines arba fizinės būtybės), rengiami ritualiniai gydymo scenarijai ir t. t. Visa tai apima kultūrinę etnomedicinos paradigmas. Neretai klaidžiodami tarp vadinamosios tradicinės ir netradicinės medicinos imame painiotis terminologijos chaose: tradicine medicina vadinama profesionalioji medicina, o netradicine – šimtmetės, ne vienoje civilizacijoje daugelio generacijų kurtos ir tobulintos žmogaus kūno, sveikatos ir ligos koncepcijos. Priedoksalu, bet etnomedicinos sąvoka apima būtent mūsų dienomis „netradicine medicina“ vadinamus požiūrius ir gydymo strategijas, kurios žmogų regi kosmologinėje perspektyvoje ir jo kūną laiko integralia aplinkos dalimi. Etninės medicinos sistemos, nors būdamos labai skirtingos Lietuvoje, Indijoje ar Persijoje, šiuo požiūriu turi daug bendrumų. Ką ir kalbėti apie lietuvių ir baltarusių etnomediciną, artimą ir genetiškai, ir regionškai. Tad buvo nepaprastai įdomu pasklaidyti ką tik pasirodžiusią baltarusių folkloro žinovės ir antropologės Tacianos Valodzinės knygą „Žmogaus kūnas: žodžiai, mitas, ritualas“, kurioje pristatomi antropologiniai baltarusių etnomedicinos pagrindai. Šioje knygoje tiek daug lietuviams ir baltarusiams bendrų konceptų, kad ji svarbi ne tik nagrinėjant bendrąsias etnomedicinos kategorijas ar domintis lyginamaisiais tyrimais, bet ir siekiant suvokti senąjį lietuviškosios medicinos paveldą, kuris Lietuvoje išliko kur kas fragmentiščiau nei iki šiol vis dar archajiškoje (tai rodo T. Valodzinės lauko tyrimų duomenys) Baltarusijoje.

Etnomedicinos žinios funkcionuoja įvairiais pavidalais – kaip lingvistiniai vienetai (žodžiai, frazeologizmai), folkloro žanrai, ritualai, vaistų receptai, gydymo būdai ir t. t. Anot T. Valodzinės, „maginė-ritualinė gydymo praktika, užkalbėjimų tradicija ir etnomedicininė nomenklatūra sudaro tam tikrą kultūrinį tekstą, susidedantį daugiausia iš privačių, tačiau tarpusavyje neabejotinai koreliuojančių paradigmių, besiremiančių bendru liaudies kultūros semiotiniu fonu“. Knygos objektas yra realios ir iki šiol gyvuojančios XIX–XXI a. baltarusių liaudies anatomija ir medicina. Visgi iškart pažymėtina, kad pateikiamas labai platus slavų etnokultūros kontekstas; kai kuriuose knygos skyriuose tyrimas ima panašėti ne į baltarusių, o į apibendrintą slavų etnomedicinos analizę. Be abejo, tai ne trūkumas, o pranašumas, leidžiantis baltarusių etnomediciną apžvelgti slavistikos (ir ne tik) tyrimų kontekste.

Tyrimo prielaidos grindžiamos kosmologinės pusiausvyros idėja: žmogaus sveikata suprantama kaip pasaulio tvarkos apraiška, o liga – žmogaus disharmonijos su aplinka rezultatas. Tradicinėje kultūroje žmogus yra sudėtingos socialinės ir kosmologinės struktūros sudėtinė dalis: žmogus ir jo socialinė aplinka (šeima, giminė, bendruomenė) yra susietos su sudėtinga ekosistema, kur šalia žmogaus tarpsta gyvūnų, augalų ir dvasių (padedančių ar kenkiančių) pasaulis.

Knygą sudaro trys pagrindinės dalys, anot autorės, jas apibendrintai galima apibrėžti taip: kūnas, ligos ir gydymas. Pirmoji dalis skirta somatikai – žmogaus kūno dalių suvokimui, antroji – sveikatos ir ligos konceptualizacijai, o trečioji – gydymo kaip ritualinės praktikos analizei.

Pirmoji dalis – „*Homo somaticus*: mitopoetinė retrospektyva ir paremiologiniai prioritetai“ – skiriama tradicinės kultūros somatinio kodo, kuris, anot T. Valodzinės, yra etnokultūrinių reikšmių reprezentacija, analizei. Dėmesys žmogaus kūnui reiškiasi įvairiuose kultūros fenomenuose; knygoje šiuo aspektu analizuojami etnolingvistiniai, folkloriniai ir etnomedicininiai faktai, ypač daug informacijos analizei teikia frazeologijos ir paremiologijos duomenys.

Kūno reprezentacijų analizė pradeda nuo kosmologinių mitų reminiscencijų. T. Valodzina pateikia archajišką padavimą apie kelių Baltarusijos kaimų kilmę. Jame, kaip kokiame senovės indų mite apie pirmąjį žmogų Purušą, iš kurio kūno dalių buvo sukurta žemė, dangus, mėnulis ir t. t., pasakojama apie kaimų atsiradimą iš kūno dalių: ten, kur kažkada kritusios milžiniškos statulos (žmogaus?) rankos, atsirado *Руковічы* (Rankiškiei), kur krūtinė – *Грудкавічы* (Krūtiniškiai), kur pilvas – *Пузава* (Pilviškė), kur krūtys – *Цыцкавічы* (Papiškės), kur kaukolė – *Чарапы* (Kaukoliškiai). Mikro- ir makrokosmo paralelių baltarusių folklore yra daug; pavyzdžiui, liaudies dainose mirusio žmogaus transformacijos gali būti regimos taip: ten, kur krito galva,

atsirado bažnyčia, kur akys – žvakės, kur krūtys – šaltiniai ir t. t. Tokie ir panašūs tekstai rodo tradicinį kūno dalių semantizavimą jas asocijuojant su tam tikrais objektais. Transformuotas žmogaus kūno dalis T. Valodzina traktuoja kaip simbolinius kultūros tekstų ekvivalentus.

Knygos tekstą komponuodama kaip tam tikrą struktūralistinių idėjų refleksiją (akcentuodama binarines opozicijas *aukštai / žemai, priekis / užpakalis, savas / svetimas* ir kt.), T. Valodzina aptaria bene visas kultūrinėmis reikšmėmis pasižyminčias kūno dalis (galvą, veidą, nosį, rankas, kojas, kulnus, nugarą ir kt.). Taip pat neužmirštama ir zoomorfinė somatika, kai ji taikoma žmogui apibūdinti, pavyzdžiui, ragai, uodega. Kūno dalių reikšmės mokslininkė aptaria sistemiskai, pateikdama tam tikras koreliacijas ir opozicijų struktūras. Pavyzdžiui, atskirai analizuojamas kūno dalių *atvirumo / uždarumo* aspektas. „Atvirosiomis“ (turinčiomis ertmes) ar galinčiomis atsiverti laikomos šios kūno dalys: burna, nosis, ausys, lyties ir šalinimo organai. T. Valodzina teigia, kad kūno ertmės neretai turi medicacinę reikšmę, jos reprezentuoja tam tikrų turinių pokyčius, judėjimą. Antai burna ir nosis siejamos su žmogaus dvasia, jos įėjimu į kūną ar atsiskyrimu sapnuojant, sergant, mirštant (tai rodo ir sakmės, ir gausi frazeologija). Tarkime, apie nusilpusį nuo sunkaus darbo mirštantį žmogų sakoma, kad jis per burną išspjovęs dvasią. Tikėta, kad per burną į žmogų įlendant ir išlendant liga. Burna frazeologizmuose lyginama su krosnies sklende (pavyzdžiui, *закрый юшку і помоўчы* – „užstumk sklendę ir nutilk“); pastaroji yra mitinė namų anga, per kurią galįs įlėkti velnias ar kitas nelabas padaras. Kalbant apie burną, ryškūs ir seksualinio kodo elementai: burna prilyginama vaginai. Gimdymo užkalbėjimuose sakoma: „Kaip iš burnos vanduo, taip iš Dievo tarnaitės (gimdovės) kūdikis.“ Simboline anga į kūną taip pat laikoma ir ausis: merginai juokais sakoma, jog laikytų uždegtas ausis, kad musė neįskristų... Apie vaiko gimimą sakoma: iš ausies išlindo; o nėščiai moteriai yra kažkas *į ausį išspjovęs*.

Kūno dalys skirtingai vertinamos pagal jų padėtį (*priekis / užpakalis*). Priekinė žmogaus pusė laikoma šviesia, susijusia su dvasiniais dalykais, o užpakalinė – su demoniškomis jėgomis. Pastarąjį faktą rodo kad ir tikėjimas, jog kiekvienas žmogus turi savo velnią, kuris iš nugaros pusės sėdi apsikabinęs žmogų per juosmenį. To velniuko neįmanoma pamatyti, bet jeigu žmogus prispaudžia nugarą prie sienos, gali išgirsti, kaip prispaustas velniukas kanopomis ima belsti į sieną...

Dar viena horizontalaus kūno supratimo prizmė – kūno dalijimas pagal opoziciją *kairė / dešinė*. Kaip ir daugelyje kultūrų, Baltarusijoje dešinioji pusė siejama su gėriu ir tiesa, o kairioji – su blogiu. Baltarusiams, kaip ir kitiems slavams, dešinė ranka koreliuoja su tiesumu, o kairė – su kreivumu. Senovės rusų kalboje žodis *правы* reiškė tai, kas teisinga, teisėta, švaru ir net šventa, nors pirminė šio žodžio reikšmė – „dešinė“. Bulgarių *крива ръка* reiškia „kairė ranka“. Analogiška konceptualizacija dar ir dabartiniiais laikais galime regėti Džūkijoje, kur *tiesi ranka* reiškia „dešinė ranka“. Vis dėlto kairė ranka užima reikšmingą vietą magijos srityje, pavyzdžiui, baltarusiai sakydavo, kad, norint atsikratyti velnio, reikia jam sušerti būtent kaire ranka – kaip mat atstos!

Kūnas taip pat skirstomas ir centravimo požiūriu (*centras / periferija*). Žmogaus centras baltarusių antropologijoje – bamba. Tai taip pat ir riba tarp aukštutinės ir žemutinės kūno sričių, tai ryšku nurodymuose, kaip reikia juostis diržą: jei virš bambos, tai žmogui seksis, jei žemiau bambos – tądien lauks nemalonumai. Bambos kaip kūno centro reikšmė atsiskleidžia liaudies medicinos procedūrose – gydymu nuo išgąščio (nervinių sutrikimų, atsiradusių pacientui ko nors išsigandus) adata vedžioja aplink bambą, ją tepa degtu arba priverčia ant bambos juodą vilną.

Priiferinės kūno dalys susijusios su galūnėmis ir ertmėmis (tai pirštai, kulnai, dantys). Šiuo požiūriu išraiškinga dantų antropologija. Dantys laikomi ertmės ribomis ir dangi, jie folklore ir frazeologijoje lyginami su namo topografija, pavyzdžiui, slenksčiu, krosnies dangčiu. Dantys yra žmogaus apsauga – manoma, kad kūdikis yra labai pažeidžiamas (gali būti nužiūrėtas ar kitaip magiškai paveiktas) iki to laiko, kol jam išdygsta pirmieji dantukai. Autorės nuomone, būtent ribinė ir apsauginė dantų reikšmė gali būti lėmusi ir jų kaip maginių apsaugos priemonių funkciją – iš gyvulių dantų pagaminti amuletai buvo nešiojami kaip apotropėjinė priemonė. Analogiška motyvacija galėjo būti ir priešistoriniai laikais, kada dantys buvo nešiojami kaip saugos. Tyrinėtoja spėja, kad ne tik gyvūnų, bet ir žmonių dantys yra turėję maginę apsaugos funkciją; nurodomas pavyzdys iš Batvinaukos kaimo (Ragačiovo rajonas, Gomelio sritis), kur kasinėjant pilkapius šalia mirusiosios buvo rastas odinis maišelis, kuriame tarp kitų amuletų buvo ir du žmogaus dantys.

Antroji knygos dalis, pavadinta „Kūno ir ligos konceptualizacija tradicinėje baltarusių kultūroje“, skirta ligų analizei. Ji tęsia kūnui skirtą pirmąją dalį, tačiau dabar dėmesys nukreipiamas į ligonio kūną. Besiremiant akių ligų, dantų skausmo ir moteriškų ligų semiotiniais blokais atskleidžiamos mitologinės priežastys, sukeliančios tam tikrų organų arba kūno dalių ligas, aprašoma jų etnomedicininė simptomatika ir atitinkami gydymo būdai. Pavyzdžiui, įkritęs į akį krislas laikomas kokios nors gyvos būtybės išiveržimu į žmogaus erdvę, jį išvarant sakoma: „Vilke, vilke, eik lauk!“ (Beje, lygiai tokią pat formulę vartojo ir lietuviai.) Bandant išvaryti krislą akies vokas suformuojamas taip, kad atrodytų kaip tunelis ar kelias, kuriuo turi išeiti išiveržėlis. Kitokiu būdu tas pats kelio motyvas iškyla, kai įkritis krislui nelaimėliui patariama prisiminti tą vietą ant kelio, kur jis yra nuspyręs akmenuką ar šakaliuką, tuomet krislas irgi tuoj pat išlekiąs. O vištalakiu (regėjimo sutrikimu, kai labai blogai matoma prietemoje po saulėlydžio, baltr. *курная слената*) žmogus suseraga, jei delčioje jam kelią perbėga višta; nuo vištalakiu gydymasi suvalgant juodą vištą ir jos viduriais ištrinant akis. Praktikuojami ir kiti su vištomis susieti būdai – per vištidę žiūrėta į besileidžiančią saulę, akys trinamos juodos vištos kiaušiniu ir t. t. Knygoje analizuojama daug ligų, sukeltų vienų ar kitų mitinių būtybių ir gyvūnų ar paukščių. Atskiras skyrius byloja apie „vaikystės etnosemiotiką“ – vaikų ligas ir fiziologinį organizmo funkcionavimą, susijusį su atskirais organais ir kūno dalimis bei vaiko socializacijos etapais. Antrojoje knygos dalyje taip pat pateikiami keli etnomedicinos požiūriu labai specifinių ligų folkloriniai portretai – išgąščio (baltr. *пярэпалах*), nuomario (epilepsijos, baltr. *надучая*) ir specifinės ligos, baltarusiškai vadinamos *сцень* (pažodžiui – „šešėlis“). Nepaprastai įdomus pastarosios tyrimas. Ja susirgęs žmogus lysta, džiūsta ir nyksta, kol pats ima atrodyti kaip šešėlis. Gali būti, kad lietuvių etnomedicinoje džiova (ir jos variantas sukata), kurios simptomai pagal kai kuriuos etnomedicininius aprašymus yra labai panašūs, yra būtent baltarusiškos šešėlio ligos, o ne tuberkuliozės atitinkmuo. T. Valodzina pažymi, kad kai kurie tyrinėtojai neteisingai *сцень* tapatina su tuberkulioze (tuberkuliozė, anot jos, yra tik viena iš ligos formų). Sergant „šešėlio liga“ būdingas ne tik kūno nykimas, bet ir psichiniai sutrikimai, pavyzdžiui, ligonis mato haliucinacijas, ima bijoti savo šešėlio. Pateikdama daug baltarusių etnomedicinos ir tautosakos bei kalbos faktų ir lyginamųjų duomenų, T. Valodzina atskleidžia, kad šie sutrikimai traktuojami kaip santykio tarp žmogaus kūno ir jo šešėlio sutrikimas, atsirandantis nuo išgąščio: žmogus praranda ryšį su savo šešėliu (kuris yra trečias svarbus elementas greta sielos ir kūno) ir jo vietą ligonio kūne užima demoniškos būtybės šešėlis. Todėl pagrindinė gydymo strategija yra pašalinti demoniškąjį šešėlį – gydymo ritualais ir užkalbėjimais liga išvaroma, išrenkama, išrūkoma, nuskandinama ir t. t.

Antroji knygos dalis baigiama baltarusių etnomedicininės nomenklatūros – ligų pavadinimų ir jų pagrindinių požymių – apžvalga. Aptariami ligų ir jų simptomų pavadinimų sudarymo principai, pristatomi animalistiniai ir ornitomorfiniai odos ligų pavidalai, psichinių sutrikimų mitopoetinė nominacija, atskiras etiudas skiriamas vadinamiesiems vaikų „kaprizams“ gydyti.

Trečioji knygos dalis „Mitosemantika ir pagrindinės ritualinio-maginio gydymo strategijos“ skirta gydymo metodams pristatyti. Remdamasi Arnoldo van Gennepo perėjimo ritualų teorija, autorė gydymo ritualą traktuoja kaip konkrečią perėjimo ritualo realizaciją, ypatingą dėmesį skirdama „antrojo gimimo“ ir kelio konceptams. Taip pat analizuojama maginio gydymo erdvės ir laiko struktūrų charakteristikos bei kriščiūnų kulto elementų vaidmuo ritualiniame gydyme.

Visų svarbiausių T. Valodzinės knygoje nagrinėjamų etnoanatominių ir etnomedicininių aspektų šiame trumpame pristatyme niekaip neįmanoma aptarti, nes knyga remiasi nepaprastai turtingu baltarusių etnografinės ir folklorinės medžiagos fondu, kurį papildė autorės profesionaliai surinkti lauko tyrimų duomenys. T. Valodzinės gebėjimas organizuoti šią duomenų visumą į darnias struktūras ir atskleisti etnologines paradigmas yra tiesiog stulbinantis. Ši studija yra nepaprastai vertinga tiek slavų ir baltų kultūros tyrinėtojams, tiek komparatyvistams, tiek etnomedikams ir visiems, besidomintiems sveikatos ir ligos samprata bei senoviniai gydymo būdais. Ir, žinoma, tai neįkainojamas paruoštukas lietuvių etnomedicinos tyrinėtojams, turint galvoje vis dar neeksploatuojamas lietuvių ir baltarusių kultūrinių reprezentacijų paraleles.